

ANADOLU'DA ÖLMÜŞ İNSANLAR İÇİN KESİLEN SİN KURBANININ ESKİ TÜRK İNANCIYLA İLGİSİ

THE INTEREST OF THE SİN SACRIFICE, WHICH WAS SACRIFICED FOR DEAD
PEOPLE IN ANATOLIA, WITH THE OLD TURK BELIEF

CİHAD CİHAN

Sorumlu Yazar/Correspondence

Öz

Anadolu'nun farklı yörelerinde hem Sünni hem de Alevi Türk topluluklarında ölen kişiler için sin kurbanı adıyla, ölüm günü ve ölüm sonrası farklı dönemlerde bir hayvan kurban edilmektedir. Bu makalenin konusu günümüzde Anadolu'nun bazı yörelerinde ölmüş kimseler için kesilen sin kurbanının kökenidir. Çalışmada ileri sürülen tez, Anadolu'da Müslüman Türk topluluklarında ölmüş insanlar için kesilen sin kurbanının kökeninin İslam öncesi Türklerdeki ruh ve ölüm inancıyla ilgili olduğudur. İslam dininde karşılığı olmayan bu kurbanın mezhep farklılığına rağmen ortak uygulanması İslam öncesi inançlarla ilgili olduğuna işaret etmektedir. Bu bulgudan hareketle kültürel kökene inme, yani tümevarım yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntem esas alınırken ruh, ölüm, mezar, mezar taşı ve kurban arasındaki kültürel bağlantı göz önünde tutulmuştur. Etimolojik bilgilerden hareketle yapılan yorumla göre sin kelimesi insanda bulunduğu inanılan ruhlardan sün-süne, sür ruhu ile ilişkili olabilir. Varılan çıkarımlara göre bu kurbanın kökeni eski Türklerdeki atalar kültürüne dayanmaktadır. Bu külte göre ölen kişinin ruhu belli bir süre bu dünya ile ilişkisini sürdürmektedir. Dolayısıyla ölüm vuku bulduğunda yapılan yog ve anma törenlerinde kesilen kurbanlar bu ruh ve ölüm anlayışıyla bağlantılıdır. Netice olarak İslam öncesi dönemde Türkler arasında zaten mevcut olan ölünün ruhuna kurban sunma geleneği din değişimi sonrası İslami motifler kazanarak varlığını sürdürmüştür.

Anahtar Kelimeler: Tarih, Sin Kurbanı, Anadolu, Sünni ve Alevi Türkler, Eski Türk İnancı, Ruh ve Ölüm, Sin Taşı.

Abstract

In different regions of Anatolia, in both Sunni and Alevi Turk communities, an animal is sacrificed under the name of sin sacrifice, on the day of death and in different periods after death. The subject of this article is the origin of the sin sacrifice, which is slaughtered for the deceased in some regions of Anatolia today. The thesis of the study argues that the origin of the sin sacrifice slaughtered for the deceased by Muslim Turk communities in Anatolia is related to the belief in the spirit and death in pre-Islamic Turks. The common practice of this sacrifice, which has no place in the Islamic religion, despite sectarian differences, indicates that it is related to pre-Islamic beliefs. Based on this finding, the study applied the method of induction, that is, the method of going back to cultural origins. While taking this method as a basis, the cultural connection between the soul, death, grave, tombstone and sacrifice was taken into consideration. According to the interpretation made on the basis of etymological information, the word sin may be related to the spirits believed to be present in human beings - namely *sün-süne*, *sür*. Based on the deductions, the origin of this sacrifice is based on the ancestor cult in old Turks. According to this cult, the spirit of the deceased continues its relationship with this world for a certain period of time. Therefore, the sacrifices made during *yog* and commemoration ceremonies when death occurs are linked to this conception of the spirit and death. As a result, the tradition of offering sacrifices to the souls of the deceased, which was already present among the Turks in the pre-Islamic period, continued its existence by gaining Islamic motifs after the change of religion.

Keywords: History, Sin Sacrifice, Anatolia, Sunni and Alevi Turks, Old Turk Belief, Spirit and Death, Sin Stone.

Giriş

Kurban, tapılan doğaüstü varlık veya varlıklara yakınlaşmak, şükranını göstermek, bir talepte bulunmak, günahlarını bağışlatmak amacıyla sunulan canlı ve nesnelere. Kurban, birçok dinin ana temalarından birini oluşturmaktadır (Güç, 2002, 26/433). Kurbanın kökeni konusunda antik çağlardan başlayarak günümüze kadar pek çok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşler, kurbanın Tanrılara sunulan bir hediye olduğu veya totemizmden kaynaklandığı üzerinde yoğunlaşmıştır. Bazı düşünürler ise bu iki temel görüşü reddederek her kurbanın özel amaçlara yönelik olduğu sonucuna varmışlardır. Buna göre kurbanın toplumsal bir işlevi vardır. Kurban şükran sunmak, ant içmek ve tövbe etmek için kullanılarak çeşitli dinî işlevleri yerine getirmektedir. Diğer bir görüş ise kandaki büyüsel gücü açığa çıkarma arzusudur. Bunların yanı sıra analitik, psikanalitik, şiddet, vahiy, endişe korku, yamyamlık ve beslenme teorileri de ileri sürülmüştür. Kurban, ölüp dirilme motifleriyle de ilişkili bulunmuştur. Bu motifler ruh ve Tanrılara yönelik olarak öldükten sonra yeniden dirilme inancına dayanmaktadır.¹

Türklerde de eski dönemlerden günümüze kadar ölenlerin ruhlarına çeşitli kurbanlar sunulmuştur. Günümüzde Anadolu'da Sünni ve Alevi Türk topluluklarınınca ölenlerin ruhu için sin kurbanı adıyla ölümden sonra farklı dönemlerde kurban kesilmektedir. Bu kurban bir kişi öldüğünde, ölüm yıl dönümünde veya kurban bayramlarında kesilmektedir. Bir yörede ise ev temeli atılırken sin kurbanı kesildiği görülmektedir. Sin kurbanı hakkında müstakil olarak yapılmış akademik bir çalışma tespit edilememiştir. Daha çok Türk Dili ve Edebiyatı, halk bilimi veya halk kültürü alanında yapılmış çalışmaların ölüm alt başlıklarında sin kurbanı kesildiğine dair kaynak kişilere dayalı tespitler yer almaktadır. Bu çalışmalarda sin kurbanının kökeni ve mahiyeti ayrıntılı olarak incelenmemiştir. Saha çalışmalarının birçoğunda bu kurban uygulamasının amacı veya dinî dayanağına dair herhangi bir sorgulama yapılmamıştır.

Bu makalenin konusu Anadolu'da ölmüş insanlar için kesilen sin kurbanının kökenidir. Makalenin amacı ise bu kurbanın kökenini, Türk din tarihi içindeki tarihî gelişimini tespit etmektir. Makalede ileri sürülen tez Anadolu'da ölmüş insanlar için kesilen sin kurbanının kökeninin İslam öncesi Türklerdeki ruh-ölüm inancı ve ata kültü ile bağlantılı olduğudur. Ata ruhları için kesilen bu kurban din değişimiyle birlikte İslam dinine uyarlanarak devam ettirilmiştir. Makalede konunun tasnifi ve oluşturulan kurgu şu şekildedir: Vakanın tespiti amacıyla Anadolu'daki sin kurbanı uygulamalarına dair bilgiler derlenerek tasnif edilmiştir. Bu kurbanın ismindeki sin kelimesinin etimolojisi incelenmiştir. Sin kelimesinin anlamlarından hareketle İslam öncesi Türklerde mezar ve ölünün sureti olan mezar taşı (sin taşı) arasında bağlantı kurulmuştur. Daha sonra bu mezar taşı çevresinde ruha kurban sunulması ve ruha dair inançlar ele alınmıştır.

Türkler, İslam öncesi dönemde Gök Tanrı ve ata ruhlarına çeşitli hayvanları kurban etmişlerdir. Bozkır Türk kavimlerinde en yaygın kurban at olmuştur. Türklerde ölüm halinde yoğ denilen yas törenleri yapılıyordu. Bu törenlerde ölünün atlarının kuyrukları kesilerek kurban ediliyor, yemek (aş) veriliyordu. Türkler mezar olarak kurgan inşa ediyorlar, üstüne tümsek yaparak taş heykeller dikiyorlardı (Kafesoğlu, 1998). Bu taş heykellerin bazıları ölen kişinin hayatında öldürdüğü düşmanları

1 Kurbanın kökenine dair teoriler hakkında geniş bilgi için bk. Özer Çetin, *Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar*, Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008; Gürbüz Erginer, *Kurban*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.

temsil eden heykellerdi. Bunlara balbal deniliyordu. Diğerleri ise bizzat ölen kişinin suretinde yontulan heykellerdi. Bu heykellere “ölünün sureti” anlamına gelen sin taşı deniliyordu (Barthold, 1947).

Ölünün ruhuna yemek vermek şeklinde başlayan yoğ aşı daha sonraları ölünün ruhunun mezar taşına sinerek katıldığına inanılan ziyafetler düzenlenmesi, kurban verilmesi şeklini almıştır. Yoğ aşı verme ve kurban kesme geleneği en eski devirlerden itibaren farklı dinlere giren Türk halklarında devam ettirilmiştir (İnan, 1986, 192-193).

Türklerin İslam’ı benimsemelerinden sonra İslam öncesi dönemde zaten Türkler arasında mevcut olan ata ruhuna kurban sunma geleneği İslami motifler kazanarak devam ettirilmiştir. Bu noktada Anadolu’da farklı mezheplerdeki Türkler tarafından uygulanan ölü kurbanının İslam dinindeki yeri ve şartlarını kısaca ele almamızda yarar vardır. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* “Kurban” maddesinde, kurbanın İslam’daki tanımı, meşruiyeti ve ölen kimse için kesilmesine dair görüşler şu şekilde özetlenmiştir:

“İslam örfünde ve fıkıh dilinde kurban denilince kurban bayramında ibadet olarak kesilen hayvan anlaşılır. Kurbanda belirleyici unsur vakittir. Vasiyetinin veya adağının bulunması halinde ölen kimse için kurban kesilmesi gerekir. Kesilen kurbanın etinin tamamı fakirlere dağıtılır. Vasiyet veya adak yoksa Şafii mezhebinde ağırlıklı görüş ölen kimse adına kurban kesilmesinin caiz olmadığı yönündedir. Maliki mezhebinde ise mekruh olduğu yönündedir. Fakihlerin çoğunluğu ölen kimse adına kurban kesilebileceğini ileri sürerler. Bu husustaki dayanakları Hz. Muhammed’in ümmeti için de kurban kestiğine dair rivayetlerin olması, geride kalanların yaptığı sâlih amellerin, özellikle de malî yönü bulunan sadaka ve hayrın sevabından ölenin yararlanacağına dair temennilerdir” (Bardakoğlu, 2002, 26/436-437).

Diyanet, Din İşleri Yüksek Kurulu’na “Ölü kurbanı diye bir kurban çeşidi var mıdır?” şeklinde ölü kurbanının dinî hükmüne dair sorular yöneltilmiştir. Kurul şu şekilde cevap vermiştir:

“Dinimizde ölü kurbanı veya kabir kurbanı diye bir kurban çeşidi yoktur. Ancak, sevabı ölüye bağışlanmak üzere kurban kesilebilir. Ayrıca, kurban borcu olup, hayatta iken vasiyet eden kişinin bıraktığı miras yeterli ise mirasçıları tarafından vasiyetinin yerine getirilmesi gerekir. Vasiyeti yoksa ölen kimseler için mirasçılarının kurban kesmeleri gerekmez. Ancak bir kimse, sevabını ölmüş bulunan anne veya babasına yahut diğer yakınlarına bağışlamak üzere, çeşitli hayır kurumlarına, fakir ve muhtaç kişilere bağışta bulunabileceği gibi kurban da kesebilir...” (DİB, 26 Nisan 2022).

İslam dininde ölenler için belli şartlarda kurban kesilmesine izin verilmiştir. Ancak İslam dininde sin kurbanı adı verilen bir uygulama yoktur.² Nitekim “sin kurbanının” dinî hükmüne dair Diyanet İşleri Başkanlığına ve Müftülüklere çeşitli sorular sorulmuş, İslam dininde böyle bir kurbanın olmadığı yönünde görüş bildirilmiştir.³ Gürbüz Erginer, Anadolu’da ölmüş Müslümanlar için kesilen kurbanları inceleyerek bir tasnif ve sin kurbanı tanımı yapmıştır. Buna göre:

2 İslam dininde kurban ibadeti ve kurban çeşitleri hakkında bk. İsmail Narin, *Kur'an ve Sünnet Açısından Kurban İbadeti*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

3 Mesela Isparta İl Müftü Yardımcısı Halit Uğurlu, Isparta ve çevresinde arife günü ölmüşler için kesilen sin (mezar) kurbanının dinde yerinin olmadığını, ancak ölen kimse adına veya sevabı ölüye bağışlanmak üzerine kurban kesilebileceğini açıklamıştır. Ferhat Kaya, “İslam’da ‘sin kurbanı’ yok”, *İhlas Haber Ajansı* (26 Kasım 2008).

“Anadolu'nun bazı yörelerinde görülen ölü için kesilen kurban, daha çok ölmüş bir yakını adına Allah'a sunulmaktadır. Burada sevabın, ölünün ruhuna bağışlanacağı inancı vardır. Bu uygulama dinî açıdan kendi içinde üç gruba ayrılmaktadır:

1. Bir kimsenin ücretini kendisi ödeyerek satın aldığı bir hayvanı bayram gününde veya herhangi bir günde ölmüş bir kişi adına kurban etmesi.
2. Bir kimsenin ölümünden sonra kendisi adına kurban kesmelerini vasiyet etmesi üzerine varislerinin kurban bayramının ilk üç gününde kestiği kurban.
3. Ölmüş bir kimsenin mirasıyla alınan kurbanın, kurban bayramının ilk üç gününde ölen kişi adına kurban edilmesi. Ölü için kesilen bu kurban türlerinden birinci gruba giren uygulamaya sin kurbanı adı verilmektedir” (Erginer, 1997, 150-151).

Ancak Erginer'in sin kurbanına dair bu tanımı ve yaptığı tasnif hatalı gözükmektedir. Çünkü Anadolu'nun çeşitli yörelerinde kesilen sin kurbanının çok daha geniş uygulamaları içerdiği saha çalışmalarından anlaşılmaktadır.

1. Anadolu'da Sin Kurbanı Uygulamaları

1.1. Ölüm ve Defin Sonrası Sin Kurbanı Kesilmesi

Anadolu'nun çeşitli yörelerinde yakın dönemlere kadar birisi öldüğünde veya defin sonrasında sin kurbanı adıyla kurban kesilmiş, zamanla bu uygulama terk edilmiştir. Bazı yörelerde ise halen sürdürülmektedir. Bu yörelere örnek verecek olursak Afyon'un bazı köylerinde ölümün vuku bulduğu ilk gün verilen yemeğe “eren yeri”, “kazma takırtısı”, kesilen kurbanı da “sin kurbanı” denilmektedir (Doğmuş, 2016, 23).

Antalya yöresi Karakoyunlu Yörüklerinde birisi vefat ettiği gün bir koyun kesilir. Buna “sin kurbanı” denilmektedir. Definden sonra cenazeye katılanlara kurban eti ile yapılan yemek verilir (Durmaz, 2018, 67). Burdur'un bazı köylerinde defin işlemi tamamlandıktan sonra kesilen kurbanı “sin kurbanı” denilir (Eröz, 1987, 282).

Çukurova bölgesi konar-göçer Türkmenlerinde bir süre öncesine kadar ölen kişinin yakınları cenazeyi defnedip kalabalık dağılmadan, hoca gitmeden “sin kurbanı” kesiyorlardı. Bu kurbanın etinden yapılan yemekleri kabir kazanlara, cenaze törenine gelenlere ikram ediyorlardı. Bazı kişiler sağlığında sin kurbanının kesilmesini vasiyet ederdi. Ölen kişi için üç yıl arife gününde kurban kesilmeye devam ediliyordu. Daha sonraları sin kurbanı ölümüne seviniliyormuş gibi algılanmış ve terk edilmeye başlanmıştır (Doğaner, 2013, 212, 218).

Denizli'de cenazenin defninden sonra üç gün süreyle verilen helvaya “ruh helvası” denir. Anadolu'nun diğer yörelerinde de ölünün hayrı olarak helva dağıtmak, yaygın bir gelenektir (Kalafat, 2009, 82). Bu uygulama İslam öncesi dönemde görülen ölünün ruhuna kansız kurban sunma inancının izlerini taşımaktadır.

Eskişehir, Seyitgazi ilçesine bağlı Alevi Üçsaray köyünde birisi öldüğünde, cenaze defnedilmeden önce “sin kurbanı” kesilmektedir (Tufantoz, 2008, 75).

Kütahya, Dumlupınar ilçesi Alevi Allıören köyünde cenazenin defin işlemi bittikten sonra köyde “sin kurbanı” kesilir. Kadınlar pilav ve helva yapıp, kurbanın etini ve ciğerini pişirirler. Kemiğini ise su ile yıkarlar. Bu yemekler öncelikle ölüyü defneden erkeklere ikram edilir, kalanı herkese dağıtılır (Şahin, 2008, 86).

Kütahya merkez Alevi Körs köyünde defin günü “sin kurbanı” kesilir. Ayrıca akşamüstü herkes cenaze evine yemek getirir (Durdu, 2010, 238). Son dönemlerde ölümün yedinci yılında da sin kurbanı adıyla kesilmektedir (Nargöz, 2015, 184). Kırşehir'de

cenazenin geçeceği eşğin önünde ölenin ruhu için kurban kesilir. Cenaze, kurban kanının üzerinden geçirilir, böylece günahlarının azalacağına inanılır (Kalafat, 2009, 72).

Bu uygulamalardan anlaşıldığı üzere Erginer'in tasnifinin aksine ölüm vuku bulduğu gün cenaze kaldırılmadan veya defin işleminin ardından ve vasiyet üzerine de sin kurbanı kesilmektedir. Bu uygulamalar üçüncü veya yedinci yıl arife gününe kadar sürdürülmektedir. Ayrıca İslam öncesi dönemde görülen kurban kanı ve kemiklerinin kutsallığına dair inancın izleri de görülebilmektedir.⁴

1.2. Ölüm Yılı Dönümlerinde ve Arife Günlerinde Sin Kurbanı Kesilmesi

Afyon, Bolvadin'de daha önce ölmüş aile bireyleri için "sin kurbanı" adıyla bir kurban kesilir (Sönmez, 2018, 728). Afyon merkez Tınaztepe kasabasında ölen kişinin evlatları yedi sene boyunca ölüm yıldönümünde kurban keserler. Bu geleneğe "sin kurbanı" denir (Bisi - Yetişkin, 2009, 161). Sandıklı'ya bağlı Saltık ve Kırka köyünde yakını vasiyet etmiş olan aileler veya varlıklı olan aileler "sin kurbanı" kesmektedir. Bu köylerde sin kurbanı genellikle vasiyet üzerine kesilmektedir. Eğer bir kişi sağlığında vasiyet etmiş ise kurban kesilmek zorundadır. Bu kurban, bayram arifesinde veya ölüm yıldönümlerinde yedi yıl süreyle kesilmektedir. Altı sene boyunca kurbanın eti ev ahalisince yenmemekte, dağıtılmaktadır. Yedinci sene ise büyük bir davet verilerek mevlit okunmaktadır. Kesilen kurbanın etiyle yapılan yemekler ev ahalisi ve akrabalar dâhil olmak üzere tüm köy halkına ikram edilmektedir (Balaban, 2006, 72, 105-106).

Balıkesir merkez Manav köyü Kesirven'de halen devam eden uygulamaya göre birisi öldüğü zaman ilk kurban bayramının arife günü "sin kurbanı" kesilmektedir. Sin kurbanı ölen kişi için çocukları veya yakınları tarafından kesilmektedir (Erol, 2014, 338). Gaziantep'in bazı bölgelerinde arife günü ölen kişi adına kurban kesilir ve dağıtılır bu kurbanın adına "sin kurbanı" denir (Acar, 2020, 331).

Denizli'de arife günü "sin kurbanı" veya "ölü kurbanı" adıyla kurban kesilir (Kalafat, 2009, 73). Denizli, Kale-Davaz ilçesinde bir kişi öldükten sonra onun "sin kurbanı" kesilir. Sin kurbanı, bir kişinin öldükten sonraki ilk kurban bayramının arifesinde kesilen kurbandır. Bu kurban daha sonra adak gibi komşu ve akrabalara dağıtılır (Akçam vd., 2015, 31). Denizli ili, Çal ilçesine bağlı Mahmutgazi köyünde de, ölmüş birisi için kesilen "sin kurbanı" arife günü kesilmekte ve etinin tamamı fakirlere dağıtılmaktadır (Erginer, 1997, 151).

Isparta, Yenişarbademli ilçesinde kurban bayramından bir gün önce arife gününde ölen bir kişinin arkasından kesilen kurban "sin kurbanı" denir (Tuztaş, 2005, 272). Isparta, Sütçüler ilçesi, Çandır köyünde bir kişi kurbanını alıp arife günü ölürse, o hayvan bayram günü "sin kurbanı" adıyla kesilir. Bu uygulama yedi yıl devam eder (Ayhan, 2013, 118).

Kütahya, Çavdarhisar ilçesinde ölen birisi için "sin kurbanı" kesilmektedir. Sin kurbanı ölümden bir yıl sonra yani yıldönümünde kesilmektedir (Yılmaz, 2019, 113).

Manisa'da Kurban bayramı arifesinde "sin kurbanı" kesilmektedir. Bu kurban sağlığında kurban kesemeyen ölmüş yakınları için yedi sene boyunca kesilir. Kesilen kurbanın eti dul ve yetimlere, yoksullara dağıtılır. Bu kurbanın etini ölümlü yakınları yiyemezken, yetim veya öksüzleri varsa onlar yiyebilir (Akgül, 1987, 99).

4 İslam öncesi dönemde Türk inançlarında kurban kanı ve kemiğinin kutsallığı hakkında bk. İbn Fazlan, *Seyahatname*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995, 40-41; Abdülkadir İnan, *Tarih ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986, 57-59).

Sin kurbanı Anadolu'nun birçok yöresinde "ölü kurbanı" adıyla da kesilmektedir. Mesela Muğla-Yatağan Kavak köyü ve çevresinde "ölü kurbanı" adıyla kesilmektedir. Bu uygulamada kurban, kişinin ölümünden sonra üç yıl boyunca Kurban bayramı arifesinde ölen kişinin adına kesilmektedir. Bu kurban ile ölünün günahlarının ve kabir azabının azalacağına inanılmaktadır (Eşmeli, 2006, 28). Ölü kurbanı Bursa, Keles ilçesinin bazı köylerinde de uygulanmaktadır (Dikmen, 2007, 115).

Bütün bu uygulamaları değerlendirmeye çalışırsak, Anadolu'nun farklı yörelerinde maddi durumu iyi olan veya ölünün sağlığında vasiyeti üzerine bazı aileler yedi yıl süresince kurban bayramı arifelerinde ya da ölüm yıldönümlerinde sin kurbanı kesmektedir. Sin kurbanı vasiyet edildi ise kesilmek zorundadır. Bu da giriş bölümünde açıklanan İslam'daki vasiyet edilmiş kurbana dair hükmün bir sonucu olsa gerektir. Ayrıca sin kurbanı, kurban kesme vazifesini sağken yerine getiremeyenler için yedi sene boyunca kesilmektedir. Bu tekrar İslam dininde olmayıp tamamen İslam öncesi inanca dayanmaktadır. Bir kişi kurbanını alıp arife günü ölürse, o hayvan bayram günü sin kurbanı adıyla kesilmektedir. Bu kurbanın eti altı yıl ev halkı tarafından yenmeden dışarıya dağıtılmakta, yedinci yıl kurban etiyle yapılmış yemekler akrabalar da dâhil olmak üzere herkese ikram edilmektedir. Bazı yerlerde ise yedi yıl boyunca ev halkı tarafından yenmeyerek dağıtılmakta, ölünün yetim veya öksüzleri varsa onlar yiyebilmektedir. Bu sınırlama İslam dinindeki ölenler için kesilen kurbanların muhtaçlara veya hayır kurumlarına bağışlanması ilkesinin bir sonucu olabilir. Çünkü tarihi kayıtlarda Gök Tanrı dininde ve Şamanist inanç sisteminde cenaze sahiplerinin kurban etini yemediklerine dair bir bilgi bulunmamaktadır. Aksine atalara kurban sunulması başlığında değinildiği üzere törene katılanlar tarafından yenildiğine dair tarihi bilgiler mevcuttur.

1.3. Ev Temeli Atılırken Sin Kurbanı Kesilmesi

Antalya ilinin İbradı ilçesine bağlı bir belde olan Ormana'da yeni bir evin temeli kazılırken "sin kurbanı" adıyla koyun veya keçiden bir kurban kesilmektedir. Kurbanın kanı temele akıtılmaktadır. Evin hayırlı olması için hoca dua etmekte, yani evin temel duası yapılmaktadır. Böylelikle evin kazadan, beladan, nazardan, yangından ve depremden korunması amaçlanmaktadır. Kurban eti, işçilere ve komşulara dağıtılmaktadır (Davulcu, 2015, 81). Ormana beldesinde ev temeli atılırken kurban kesildiği bilgisi altı kaynak kişiden derlenmiştir. Ancak sadece bir kaynak kişi bu kurbana "sin" isminin verildiğini ifade etmiştir. Yayında bu hususa dair bir inceleme, sorgulama yapılmamıştır.

Bu bilginin doğru olduğu kabul edilirse, sin kurbanı ölmüş kişilerin ruhları için değil de farklı olarak ev temeli atılırken kesilmektedir. Eski Türk inancına göre sahip olunan maddi varlıkları koruyan bir iye (sahip) yani korucuyu ruh vardır. Ocak (ev) iyisi veya koruyucu ruhu, evi kötü ruhlardan korur ve ayrıca ailenin refah, sağlık içinde olmasını, kötü ruhların uğramamasını sağlar (Bayat, 2017, 238-239). Ev temeli atılırken sin kurbanı kesilmesi eski Türk inancındaki ev ruhuna kurban verilmesi yani yer-su inancı ile ilgili olmalıdır.⁵

5 Ev (od-ocak) iyisi hakkında geniş bilgi için bk. Yaşar Kalafat, "Akşehir Örneği ile Türk Kültürlü Halklarda Od/Ateş/Ocak İyesi", *I. Uluslararası Selçuklu'dan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanat Etkinlikleri 20-21 Kasım 2008*, ed. Yusuf Küçükdağ-Mustafa Çıpan, Konya: Konya Valiliği Yayınları, 2010, 121-139; Satı Kumartaşhoğlu, "Türk Kültüründe Ateş ve Ocak İyeleri", *Karadeniz Araştırmaları* 43, Güz 2014, 175-190.

Sin kurbanına dair bütün bu uygulamalardan anlaşıldığı üzere Anadolu'nun farklı yörelerinde, hem Sünni hem de Alevi Türk topluluklarında ölen kimseler için sin kurbanı adıyla ölüm günü ve ölüm sonrası farklı dönemlerde sin kurbanı kesilmektedir. Bu kurban bir kişi öldüğünde, bir yıl sonra, ölümün yıl dönümünde, kurban bayramında veya arifesinde ölmüş yakınları için üç veya çoğunlukla yedi sene boyunca kesilmektedir. Bu uygulamaların zamanı, tekrar ediliş şekli İslam öncesi dönemdeki ata kültü içindeki kurban uygulamaları ile benzerlik göstermektedir. Bir yörede ise ev temeli atılırken sin kurbanı kesildiğini görmekteyiz. Bu uygulama yine İslam öncesi yer-su inancı ile ilişkili olmalıdır. Bu kurban uygulamalarında ata ruhuna ve ev ruhuna kurban sunulmaktadır. İslam dininde tam olarak karşılığı olmayan sin kurbanının mezhep farklılığına rağmen ortak uygulanması İslam öncesi inançlarla ilgili olduğuna işaret etmektedir. İnancın kökenine ulaşabilmek için öncelikle kurbanın ismindeki "sin" kelimesinin etimolojisini ele almak gerekmektedir.

2. Sin Kelimesinin Etimolojisi

Kökü çok eskilere dayanan sin~sın kelimesi Eski Türkçe döneminden günümüze kadar varlığını sürdürmüştür. Eski Türkçe döneminde sin kelimesinin ilk kez Ötüken Uyurlarına ait, 748 yılında yazılmış Tariat (terh) yazıtında *sinläg* şeklinde geçtiği kabul edilmektedir. Bu kelime birçok dilci tarafından "mezarlık" olarak anlamlandırılmıştır (Üşenmez, 2014, 541). Ancak Erhan Aydın, bu kelimenin *sinlig* okunması gerektiğini, anlamının ise 'senli, sen varken' olduğunu ileri sürmüştür. Aydın, kelimenin *sin* şeklinde ilk kez Karı Çor Tegin yazıtında geçtiğini tespit etmiştir. Bu durumda kelimeye Çin'de Xi'an'da bir Uygur tegininin mezar taşı olarak 795 yılında yazılmış Karı Çor Tegin yazıtının 12. satırında *sin* şeklinde 'mezar, kabir' anlamında Türk runik harfli metinlerde ilk kez tanıklık edilmektedir (Aydın, 2013, 163-165). Eski Uygur Türkçesi sözlüğünde *sin* kelimesi 1-mezar, 2-vücut, uzuv; *sin* kelimesi 1-sen (zamir), 2-bir ölçü çeşidi; *sinlig* kelimesi ise vücuda ait olan, gövde ile ilgili anlamlarıyla kaydedilmiştir (Caferoğlu, 1968, 203-205).

Orta Türkçe döneminde Karahanlı, Harezmi ve Kıpçak Türkçesi eserlerinde kelime *sin*, *siŋ* ve *sin*, *siñ* şeklinde yer almaktadır. Bu köklerden türetilmiş birçok kelime bulunmaktadır. Karahanlı Türkçesinde *sin* 1-boy, pos, kılık, 2-mezar, 3-kırılmak, bozulmak, incinmek, yıkılmak anlamlarındadır. *Sin* ise 1-sen, 2-siñ: sinmek, sindirmek, hazmetmek, 3- siñ: çınlama, vızlama, yansıma sesi olarak anlamlandırılmıştır (Ünlü, 2012a, 830, 836-837; Üşenmez, 2006, 361, 364). Kâşgarlı Mahmut, kelimeyi ayrıntılı olarak ele almıştır: *sin* 1-uzunluk ve boy. *bodlug sinlig kişi*: uzun boylu insan. Bundan dolayı mezar *sin* diye adlandırılır; çünkü mezar boy uzunluğundadır. 2-mezar; 3-kırılmak. *Sin* kelimesini ise 1-sen (Kençek lehçesinde) anlamında açıklamaktadır. Kelimenin diğer bir yazılışı olan *siŋ* ise 1-kulak çınlaması, 2-sinek vızıltısı anlamındadır (Kaşgarlı Mahmud, 2014, 404, 493).

Harzem Türkçesinde *sin* 1-mezar, 2-kırılmak, bozulmak, bozguna uğramak; *sin* 1-mezar, 2-sen, 3-sinmek anlamındadır (Ünlü, 2012b, 520, 524). Kıpçak Türkçesi sözlüğünde *sin* 1-yazılı mezar taşı, 2-şahıs, 3-heykel, put, 4-kırmak, kırılmak anlamındadır. *Sin* ise 1-sen, 2-mezar, mezar taşı 3-hazm olunmak, 4-sinmek, gizlenmek için yere yatmak, *sinci* boy, pos, endam anlamındadır (Toparlı vd., 2007, 235-237).

Çağatay Türkçesinde *sin* 1-boy, boy pos, 2-kırılmak, bozulmak; *sin* 1-mezar, kabir, 2-sen, 3-yaş, ömür anlamlarına gelmektedir (Ünlü, 2013, 983, 990-991).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *sin* < *sinne* < *sinle* < *sinnik* kelimeleri “ölü gömülen yer, mezar; mezarlık” anlamında yaygın olarak kullanılmıştır. Bu metinlerde *sin*, kabir, mezar, ervah vb. kelimeler 19. asır sonlarına kadar gelmiş, günümüz Anadolu ağızlarında ise ilençlerde (beddua, kargış) yaşamaktadır (Üşenmez, 2014, 544). 13-19. asırlar arasında Türkiye Türkçesiyle yazılmış eserlerden derlenen Tarama Sözlüğünde *sin* 1-mezar, 2-sen, *sinci* şekil, biçim, kıyafet; *sinici* hazmı kolay; *sinmek* gizlenmek; *sinle* mezarlık vb. birçok kelime yer almaktadır (Dilçin, 1983, 188).

Çağdaş Türk lehçelerinden Çuvaş Türkçesinde *s'in*, adam, insan (Paasonen, 1950, 142). Altay Türkçesinde *sin* 1-boy, gövde, 2-bitki için gövde, 3-dağ sırası, 4-uzunluk, 5-kırılmak, bozulmak, parçalanmak (Naskali-Duranlı, 1999, 153-154). Tuva Türkçesinde *sin* 1-boy, endam, 2-yamaç (Arıkoğlu-Kuular, 2003, 93). Teleüt Türkçesinde *sin* 1-bel kemiği, 2-boy, endam, 3-bitki gövdesi, 4-kırılmak; *süme* ölenin ruhu, *sür* hayalet, portre, suret (Sırkaşeva - Kuçigaşeva, 2000, 98, 103). Hakas Türkçesinde *sin* 1-gerçek, doğru, 2-boy, 3-uzunluk, 4-zirve, sıradağ, 5-kırılmak; *sin* 1-beden, 2-ölçü, 3-zaman, çağ, 4-sen, 5-sinmek, azalmak (Arıkoğlu, 2005, 425, 435). Saha (Yakut) Türkçesinde *siin* beden (Vasiliev, 1995, 30). Kırgız Türkçesinde *sin* 1-imtihan, 2-karakter, 3-vücut, 4-kırılmak; *sing* 1-sinmek, 2-hazmedilmek (Yudahin, 1998, 2/649, 655). Kazak Türkçesinde *sin* tenkit, sınama, *sinuv* kırılmak, *sinüv* sinmek (Kenesbayoğlu vd., 1984, 253, 256). Türkmen Türkçesinde *sin* 1-görme, gözden geçirme, 2-gözleme, gözetleme, 3-kırılmak, vurulmak, ölmek; *sin* 1-sindirmek, 2-bir şeyin içine sinmek, sızmak; *sina* beden, vücut; *sün* organizma anlamlarına gelmektedir (Ölmez, 1995, 575, 580, 592).

Türkçenin tarihi dönemlerinde *sin-sin* kelimesinin *sen*, insan, vücut, boy-dış görünüş, mezar, mezar taşı (heykel), *sinmek* ve *kırılmak* anlamlarında bir bütünlük ve devamlılık izlenebilmektedir.

Kelimenin etimolojisi (köken, alıntı) hususunda araştırmacılar fikir ayrılığına düşmüşlerdir. Kelimenin kökeninin Çince “*ts'in*”⁶ sözünden geldiği tezini ilk ortaya atan Gabain'dir.⁷ Gabain'in hiçbir açıklama yapmadan kelimeyi Çince olarak göstermesi daha sonraları Batılı pek çok araştırmacı tarafından sorgulanmadan kabul görmüştür. Türk dilcilerinden Mağfired Kemal Yunusoğlu⁸ ve Talat Tekin de⁹ “*sin*” kelimesinin Çince olduğunu ileri sürmüştür. Kelimenin Çince olduğunu ileri sürenlerin hiçbirisi Çincenin dil tarihi içindeki gelişiminde kelimenin tarihi süreci hakkında herhangi bir belge ve görüş ortaya koyamamışlardır. Oysa “*sin~sin* ve *sinleg* kelimeleri Türk dili yadigarlarında ve edebi dilde 19. asra kadar devam etmiş ve bugün Anadolu ağızlarında varlığını halen sürdürmektedir (Üşenmez, 2014, 542).

6 “Kelime eski Çincece yazımıyla *ts'ım* ya da *ts'ım* şeklinde telaffuz edilmiştir. Fiil olarak ‘yatarak dinlenmek, uyumak; gizlenmek, pusuda beklemek; durmak, durdurmak’, ad olarak da ‘istirahatgâh, yatak odası; tapınağın arka kısmında bulunan ve ecdat kıyafetlerinin bulunduğu oda; mezar külliyesinde hükümdarın na'sının konulduğu oda; çirkin surat’ anlamlarına gelmektedir. Kelime günümüz Çincesinde ise yazımıyla *qin* telaffuz edilir ve fiil olarak ‘uyumak; durmak, durdurmak’, ad olarak da ‘uyuma odası; hükümdar mezarı’ anlamlarındadır”. Erhan Aydın-Erkin Ariz, “Xi’an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırılmalar”, *Bilig* 71 (Eylül 2014), 73.

7 Bk. A. Von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003), 294.

8 Bk. Mağfired Kemal Yunusoğlu, *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü* (İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012), “*sin*”, 57, 170.

9 Bk. Talat Tekin, “Kuzey Moğolistan’da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi”, *Belleten* 66/184 (1983), 815.

Kelimenin Çince'den alındığına ilk karşı çıkan yine Batılı bir Türkolog olan Gerhard Clauson olmuştur. Clauson, *si:n* kelimesinin Çince'de “atalara ait bir tapınağın arka oda” anlamına gelen *ts'in* kelimesi olabileceğinin öne sürüldüğünü, ancak Orta Çince'de bu kelimenin son harfinin -n değil -m olduğu için bunun mümkün olamayacağını vurgulayarak Gabain'in iddiasını çürütmüştür. Clauson, kelimeyi *si:n* şeklinde yazarak iki anlamda açıklamaktadır: 1-*Si:n*: Başlangıçta “insan vücudu”, dolayısıyla “boy, bos, dış görünüş” ve benzeri. Kuzeydoğu, güneydoğu, merkezi kuzey, (Kırgız), kuzeybatı (Karakalpak, Kazan Tatarcası, Nogay) Türk dil grubunda ikincil anlamlarda varlığını sürdürmektedir. Bu lehçelerin bazılarında özellikle bir mezar üzerindeki “heykel” için kullanılmaktadır. 2-*Si:n*: Mezar. Bu anlamda muhtemelen sadece Osmanlı Türkçesinde *sin* yazımı ile varlığını sürdürmüştür. Clauson, daha sonra aynı kökten gelen *sin* etmek, *sinileme*, *sinmek*, *sinmek*; *sındı*, *sınık* gibi birçok Türkçe kelimeyi örnek cümleler ile açıklamıştır (Clauson, 1972, 832-834).

Türk etimologlarından Hasan Eren kelimeyi *sin* şeklinde yazarak “ölü gömülen yer, mezar” anlamını vermiştir. Kelimenin (*sin~sın*) kökeni hakkında Gabain, Rasanen, Baskakov ve Clauson'un görüşlerini nakletmiştir (Eren, 1999, 368). İsmet Zeki Eyuboğlu, *sin* şeklinde yazdığı kelimeyi iki anlamda vermektedir: *Sin* 1-Eski Türkçede *sing* Çince *ts'in/tes'in* (kuyu, çukur, ölü gömülen yer)den *sin*. *Sin* 2-Eski Türkçede *sing* Çince *ts'in*'den gelen *sin* (mezar) ile ses özdeşliği varsa da köken birliği yoktur (Eyuboğlu, 1991, 601).

Tuncer Gülensoy, *sin* kelimesini 1-kırılmak, 2-korkmak, 3-içine kapanmak, sığmak anlamlarında örnek kelimeler ile vermektedir. *Sin* kelimesini ise 1-*sen*, 2-ölü gömülen yer, mezar, 3-gizlenmek, saklanmak olarak açıklar. Bu iki kelimedenden türetilmiş birçok örnek kelime verir (*sin-sinne-sinle*, *sinlik*). Kelimenin kökeni hakkında Çince *ts'in*'den geldiğini iddia edenler ve bu teze karşı çıkanları tanıtır. Daha sonra kendi değerlendirmesi olarak *sin-sin* kelimesinin Çince'den alıntı olamayacağını ileri sürer. Bu görüşünü iki delile dayandırır. Birincisi Anadolu ağızlarındaki isim ve fiil köklerinde yaşayan birçok örnek kelimedir. Haklı olarak bu örneklerden kaçının Çince'de var olduğunu sorar. İkinci delili ise Türklerdeki ölü gömme (*kurgan*) geleneğindeki gizleme, saklama özelliğidir (Gülensoy, 2007, 2/768, 782-783).

Sin kelimesinin kökeni, türemesi ve anlamlarına dair etimolojik izah bilimsel dayanaklar ile Clauson ve Gülensoy tarafından yapılmıştır. Clauson'un, kelimenin başlangıçta insan vücudu ve bundan hareketle daha sonra mezar anlamına almasına, bazı lehçelerde mezar üzerindeki heykel için kullanılmasına, Anadolu Türkçesinde de *sin*'den *sin*'e dönüşmesine dair tespitleri önemlidir. Burada kelimenin başlangıçta insan vücudu anlamına gelmesi dikkat çekicidir. Aynı şekilde Tuncer Gülensoy'un kelimenin kökenine dair getirdiği deliller ve gizlenme, saklanma anlamına dair tespitleri de önemlidir. Ancak Gülensoy'un Türk ölü gömme âdetlerinde yakaladığı gizlenme, saklanma özelliği sadece kurganlara ait bir özelliktir. Çünkü kurganlar önemli kişilerin mezar yerinin bilinmemesi için yapılmıştır. Çalışmanın ilerleyen başlıklarında da görüleceği üzere eski Türk inancına göre gizlenen, saklanan veya *sinen* ölünün ruhudur. İnanca göre ölünün *sün-süne* veya *sür* adı verilen ruhu, ölüye sunulan kurbanların veya yemeklerin verildiği belli zaman dönümlerinde yapılan törenlerde *sin* taşına (mezar taşı, heykel) *sinerek* törene katılmaktadır.

3. Eski Türk İnançında Mezar ve Mezar Taşı (Sin Taşı)

Türklerde bedenın çeşitli unsurlarında bulunduğuna inanılan ruhlar, bu unsurların değerleriyle yakından ilgilidir. İskelet, öldükten sonraki yeniden doğuşun ve insanının yeryüzündeki sürekliliğinin teminatı olduğundan, iskeletin ruhu olduğu inancı güçlüdür. Bireyin dünyadaki varoluşunun sürekliliği, iskeleti barındıran mezar aracılığıyla sağlandığından, iskelet çok önemli bir değere sahip olur. Ayrıca mezar taşına yüzün çizilmesi, ölümlle giden ruhun bir kısmının bu dünyada varlığını sürdürdüğüne ilişkin inancı destekler (Bıçak, 2004, 154-155).

Mezar, ölen kişinin sembolü olarak hem bedeni hem de ruhu temsil eder. Ölen kişi ile mezar vasıtasıyla iletişim kurulur. Mezar taşı, ölen kişiyi temsil eden en önemli unsurlardan biridir. Kişinin bu dünyadaki varoluşunun sürekliliğini temsil eder. Kişinin adını taşıması ve insan biçiminde yontulması sebebiyle güçlü bir simgedir. Mezar taşının insan sureti şeklinde yapılmasının sebebi kişinin bu dünyadaki varlığını sürdürmesini sağlamaktır. Taş heykeller, genellikle üst seviyedeki kişiler için dikilmiştir (Bıçak, 2004, 163).

Mezar üzerindeki heykellerin bazıları ölen kişinin hayatında öldürdüğü düşmanları temsilen dikilen ve balbal denilen heykellerdir. Diğerleri ise bizzat ölen kişinin suretinde yontulan heykellerdir. Bu heykellere “ölünün sureti” anlamına gelen sin taşı deniliyordu (Barthold, 1947).

Eski Türklerde taş heykel dikme geleneğinin görüldüğü tarih aralığı 6-13. asır olarak belirlenmiştir. Taş heykeller Sibiryaya ve Altaylar gibi en eski devirlerden itibaren Türklerle yurt olmuş coğrafi sahaların yanı sıra sonraki dönemde göçler ile Deşt-i Kıpçak'ta da varlıklarını devam ettirmişlerdir. Türklerde erken dönemlerden itibaren görülen ölü suretinde heykel yapma geleneği 13. asırda sona ermiştir. Bunun Moğol İstilasına veya İslâm'ın giderek artan nüfuzu sonucunda gerçekleştiği yönünde farklı görüşler mevcuttur (Şahin, 2018, 420).

Türkistan'da başlayan heykel şeklinde mezar taşı yapma geleneği Türk göçleriyle Anadolu'ya da gelmiştir. Mesela Ardahan ve Kars çevresinde soyut heykel biçimli mezar taşları yaygın olarak görülmektedir. Bunlar eski Türk mezar taşı geleneğinin İslami motiflere büründürülmüş örnekleridir. Bu mezar taşlarında yüz ve vücut uzuvları soyutlanmış, gelenek yeni dine uyarlanarak devam ettirilmiştir (Aktemur, 2017, 261, 263).

Heykellerin dikiliş amacına dair fikir veren ayrıntılardan biri, taş heykellerin yüz tasvirlerinde görülen farklılıklardır. Heykelin yaşlı ya da genç birine ait olup olmadığı anlaşılabilir. Bu belirgin tasvirler ölen kişiye benzeme zorunluluğunu göstermektedir. Dolayısıyla atalar kültü ile heykeller arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı söz konusudur (Şahin, 2018, 421).

İnsan suretindeki taş heykellerin yapılış amaçları ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmüştür. Rus arkeolog Leonid Kızlasov, bu heykellerin bizzat ölen kişiyi temsil ettiğini heykellerdeki bazı metinler ile ortaya koymuştur. Bu konuda örnek olarak gösterdiği heykellerden birinde yer alan “*ben Karahan'daki Ezgeneyim. Yirmi altı yaşındaydım. Türgiş devlet sınırında öldüm*” ifadesi heykelin ölüye ait olduğunu göstermektedir. Ayrıca Türk mezar heykellerinde elde tutulan kap ile ilgili birçok yorum yapılmıştır. Bu heykellerde ölü elinde bir kadeh tutarak tasvir edilmiştir. Bu tasvirin, ölünün ruhunun kendi anma törenine katıldığına dair inanç ile ilgili olduğu

ileri sürülmüştür. Diğer bir görüş ise öbür dünyaya sunulan kurbanın bir göstergesi olabileceğidir (Kızlasov, 1964, 29-30 akt. Şahin, 2017, 144-145).

4. Eski Türklerde Ata Ruhlarına Kurban Sunulması

Türk kültüründe ölüm halinde bir hayvanın kurban edilmesi ve cenaze törenine katılanlara bu kurbandan yapılan yemeklerin ikram edilmesi çok eski bir gelenektir. Anadolu'nun birçok yöresinde bu gelenek halen sürdürülmektedir. Bu geleneğin yapılış sebebine dair açıklamalar günümüz din anlayışı içinde izah edilmektedir. Tarihi kayıtlardaki bilgiler ölenin ardından kurban edilen hayvanların cennete götüren binitler olarak algılandığını göstermektedir. Eski Türklerdeki binit fonksiyonu gören kurban ile cenaze törenine katılanlara kesilen kurbanların birbirlerinden ayrı düşünülmesi gerektiği de ileri sürülmüştür (Şahin, 2006, 69).

Tarihi kayıtlarda eski Türklerin ölen ataların ruhu için kanlı ve kansız kurban sunduklarına dair pek çok bilgi bulunmaktadır. Örneğin Tabgaçlar "iökük" denen törenlerde kurban sunulan yerin çevresine dizdikleri kırk dokuz ağaç heykele kadın kamların davulları eşliğinde içki sunuyorlardı (Erginer, 1997, 118). Gök Türkler, mezar üzerine inşa edilen binanın duvarlarına ölenin resmini, katıldığı savaşları resmetmişlerdir. Mezar üzerine balbal dikip, at ve koyun kurban ettikten sonra bunların başlarını sırk üzerinde asıyorlardı (İnan, 1986, 177-178).

Oğuzların 9. asırdaki defin töreninin de benzer özellikler taşıdığı Fadlan'ın verdiği bilgilerden anlaşılmaktadır. Definden sonra ölünün kendi hayvanlarından bir miktarını (bir-iki yüz) kurban ediyorlardı. Bunların etlerini yiyerek baş, ayak, deri ve kuyruklarını sırkalar ile kabrin üstüne asıyorlardı. Bu kurbanlar «ölünün Cennet'e giderken bineceği hayvanlardır» diyorlardı. Eğer kurban vermeyi geciktirirlerse aralarındaki büyüklerinden bir ihtiyar gördüğü bir rüya vasıtasıyla onları kurban kesmeye teşvik ediyordu.¹⁰

13. asırda seyyah Rubruk'un verdiği bilgiye göre yüzeysel olarak Hıristiyanlaşmış Kıpçak/Kumanlar mezarın üstüne bir höyük yapıp ölü için doğuya bakan ve elinde, göbeğinin hizasında bir kadeh tutan heykel dikiyorlardı. Aristokrat bir kişinin mezarı üzerinde dört yönde kurban edilmiş on altı atın sırkalara asılmış derisi vardı. Mezarın yanında kımız ve et bulunuyordu (Ruysbroeckli Willem, 2010, 108). Bu bilgilerden hareketle Eski Türklerde ölüm sonrası kesilen kurbanları; binit kurbanı, cenaze törenine katılanlara ikram edilen kurban ve suret heykeline (sin taşı) sinerek ölüyü anma törenlerine katıldığına inanılan ruha hediye edilen kurban olarak ayırmak mümkün olabilir.

Donetsk şehrinde 1975'de Kıpçak/Kuman heykellerinin bulunduğu iki kurgan ortaya çıkarılmıştır. Kurganın ortasında iki tane büyük taş heykel bulunmuştur. Kurganda at ve koyun kemiklerine rastlanmıştır. Özü (Dinyeper) nehri çevresinde kazılan Kıpçak/Kuman kurganlarındaki heykeller duvarlar ile kurgandan ayrı

10 "Oğuzlar, bazen hayvanları kurban etmeyi bir-iki gün geciktirirlerse aralarındaki büyüklerden bir ihtiyar, gördüğü rüya ile onları kurbanları çabuk kesmeye teşvik ediyordu. «Ölüyü rüyamda gördüm. Bana 'Görüyorsun, arkadaşlarım beni geçtiler. Onları takip etmekten ayaklarının altı yara oldu. Onlara yetişemiyorum. İşte, tek başıma kaldım' dedi» der. Bunun üzerine ölünün hayvanlarına varıp bir miktarını öldürürler ve kabrinin yanına asarlar. Bir veya iki gün geçtikten sonra ihtiyar tekrar onlara gelir. «Falamı (ölüyü) rüyamda gördüm. Bana 'Aileme ve arkadaşlarıma haber ver. Beni geçenlere yetiştim. Yorgunluğum geçti' dedi» der". İbn Fazlan, *Seyahatname*, 40-41.

tutulmuştur. Buradaki taş ve ahşap heykeller aynı tarzda yapılmıştır. Ancak ahşaptan yapılan heykeller her zaman höyüğün içine gömülmüş iken, taş heykeller en tepede yer almıştır. Bazı yorumlara göre hem ahşap hem de taş heykeller ölen kişiye mezarında eşlik etmek için yapılmıştır (Şahin, 2017, 149-151).

18. asırda Altay Türklerinde mezar üzerindeki heykellere dinî saygı gösterildiği, bunlara kurban kesildiğine dair tarihi kayıtlar mevcuttur (İnan, 1986, 80). Günümüzden bir örnek verecek olursak Batı Trakya Türklerinde Kurban bayramının arife günü “Taş kurbanı” veya “Arife kurbanı” adıyla ölüye kurban kesilmektedir. Mezar taşı, Kurban bayramına yakın bir zamanda dikilmektedir (Moumin, 2009, 91).

Kurganlardaki heykel-kurban ilişkisi hakkında çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Rus Türkolog Grigori Gurkin, heykel-kurban ilişkisini eski Türklerdeki ruh-ölüm inancı ile açıklamıştır:

“Bu heykeller ölenlerin ruhu için geçici sığınaklardır. Ancak dinî inanca göre kişinin tek bir ruhu yoktur. Nefes ruh ölümünden sonra rüzgâra dönüşür, gölge ruh ruhlar dünyasına gider, kader ruh ise bir nesneye dönüşüp somutlaşarak kendi soyunun koruyucusu olur. Bu durumda höyüğün içindeki ahşap heykeller Kuman/Kıpçakların ölen koruyucu atalarının suretleridir. Tepedeki taş heykeller ise gölge ruh ile bağlantılıdır. Anma töreninin hemen ardından ruhun bu dünyayı tamamen terk etmesi ve ruhlar diyarına gitmesi sebebiyle ruhun bulunduğu heykel de gömülmüştür. Dolayısıyla her insanın farklı ruhları olduğu düşüncesinden hareketle bir insana tek bir heykel değil de birkaç heykel adanmış olması muhtemeldir” (Gurkin, 1989, akt. Şahin, 2017, 150-151).

Bu görüşü eski Türklerdeki ruh inancıyla değerlendirmeye çalışırsak rüzgâra dönüşen nefes ruh *tin* ruhudur. Ruhlar dünyasına giden gölge ruh *sün-süne-sür* ruhudur. Bir nesneye dönüşüp somutlaşarak kendi soyunun koruyucusu olan kader ruh ise *kut* ruhudur. Kurganın içindeki ölmüş koruyucu ata suretleri olan ahşap heykeller kader ruh *kut*’un dönüştüğü nesnelere. Tepedeki taş heykeller ise gölge ruh yani *sün-süne-sür* ile bağlantılıdır. Ruh anma töreninden sonra bu dünyayı tamamen terk ederek ruhlar diyarına gitmektedir. Ruhun sindiği heykel de kurganın içine gömülmektedir. Heykel ve sunulan kurban ilişkisinin anlaşılabilmesi için son olarak eski Türklerdeki ruh ve ölüm inancına değinmemiz gerekmektedir.

5. Eski Türklerde Ruh ve Ölüm İnancı

J.P. Roux, eski Türk inancına göre insan bedeninde bulunan ruh türlerini on maddede tasnif etmektedir. Konumuzla ilgili olanları ise şunlardır: 1-Ruh-yaşamsal güç, uzun yaşam desteği, Tanrı’dan gelir (*kut*); 2-Sürekli hareket halinde olan nefes-ruh. (*tin*); 3-Yüz-ruh, görünüm, gölge (*sün, süne, sür*); 4-Kişilik ruh (öz) beden içinde dolaşır onu tamamen kaplamaktadır (Roux, 1999, 144-145).

Eski Türklerde ruh kavramı çoğunlukla *tın* (nefes) kelimesi ile ifade edilmiştir. Bozkır bölgesi Türklerinin ruh ve ölüm konusundaki eski inanç ve kavramlarına dair ayrıntılı bilgilere maalesef sahip değiliz. Ancak 19. ve 20. asırda Sibiryâ bölgesindeki Şamanist inanca sahip Türk halkları arasında seyahatler yapan Radloff ve Anohin gibi Rus araştırmacılar ruh ve ölüm inancına dair zengin bilgiler toplamışlardır:

“Yakutlar, ruh-can mefhumunu *tın*, *kut* ve *sür* kelimeleriyle ifade ederler. ‘*Tın*’ vücuttan ayrılırsa ölüm vukua gelir. Fakat ‘*kut*’ ayrılırsa ölüm olmaz. *Sür*, insan enerji, irade ve genellikle ruhi hallerini meydana getiren unsurdur. İnsan uyurken *sür*’ü vücuttan çıkıp

her tarafta dolaşabilir. Altaylılar, ruh-can mefhumunu tın, süne ve kut kelimeleriyle ifade ederler. Tın bütün canlılarda vardır. Süne ise ancak insanlarda bulunur. Kut ise canlı cansız her şeyde bulunur. Altaylıların inançlarına göre tın, süne ve kut'dan başka insanın 'yula' denilen bir eşi de vardır. İnsan uyurken yulası her yerde dolaşabilir. Ölülerin başıboş dolaşan ruhlarına Yakutlar 'üör', Altaylılar 'üzüt' derler" (Radloff, 2008, 372-373).

"Teleütlerin inanışlarına göre insan ruhu yedi özelliğe sahiptir: Kut, yula, tın, üzüt, süne, sür ve yel-salkın. 'Sür', bir nesnenin suretidir. 'Üzüt', sadece bir kişiye özgü olan ölüm sonrası var oluştur. Kişinin ölümünden sonra 'üzüt'ü mezarlıkta kırk güne kadar yaşar. Bazen eve gelir ve varlığını evdekilere hissettirir. 'Süne', insanın ruhudur ve ölüm esnasında bedenden ayrılır. Gömülene kadar ölen kişinin evinde kalır. Süne'nin varlığı sayesinde ceset, kendi etrafında olup bitenleri duymaya ve anlamaya devam eder" (Anohin, 2017, 19).

Bu ruh tasavvurları canlılarda, insanlarda bulunan ruhlar, insanın eşi olan ruhlar ve ölülerin ruhları olarak üç grupta toplanabilir. *Kut*, Tanrının verdiği yaşama gücüdür. *Tın*, ruh ve can anlamına gelmektedir. *Sün*, Doğu Türkçesinde ruh, ölülerin bedenlerinden ayrılan ruh, çevrede dolaşan ruh anlamında kullanılmıştır. *Sür/sur*, Kırgızca'da ruh ya da can anlamına sahiptir. Ayrıca sür kelimesi, görünüm, anlam, güzellik, onur, hayvan ve insanların hayat gücü, hayal, hayalet, put, kutsal resim, resim anlamlarına da gelir. Ayrıca *öz*, Eski Türkçede, ruhun karşılığı olarak sık kullanılmıştır. (Bıçak, 2015, 1/1120-1121).

Bedende bulunduğu inanılan bu ruhlardan sün-süne-sür ruhu sin kavramı açısından dikkat çekmektedir. Ölülerin bedenlerinden ayrılan, çevrede dolaşan ruh, heykel, mezar taşı, resim, görünüm, gölge ruh anlamına gelen bu kavramlar köken ve anlam itibarıyla sin kelimesiyle ilişkili gözükmektedir. İnsan vücudunda bulunduğu inanılan sün-süne-sür ruhu ile etimolojisi verilen sın-sin (sing) kelimeleri arasındaki ilişki, ses, anlam değişimleri elbette dil uzmanlarının konusudur.

Türklerde ruh ve ölüm inancı, ata kültü inancıyla sıkı bir ilişki içindedir. Türklerde de ruhun ölümsüzlüğüne inanılmaktadır. İnsan öldükten sonra tın/canı bedeninden çıkıp bir ruh olarak varlığını sürdürmektedir. İyi ve kötü ruhların varlığına inanan Türklere göre ata ruhları ölmekte ve ölümlerinden sonra da iyilik, koruyuculuk veya kötülük yapabilmektedir. Ata kültü özellikle babaeril aile yapısına sahip toplumlarda görülmektedir. Türklere göre ata ruhları, bu dünya ile ilişkilerini kesmemektedir. Türk halk inançlarına göre ruh eskisi gibi yemek istemekte ve yemek verilmezse yakınlarına kötülük getirmektedir. Bu inançtan dolayı ölenlerin ruhu için özel kurbanlar kesilip halka yemek verme geleneği doğmuştur. Türklerde ölmüş atalara saygı, tazim ve bağlılık ilkesi çerçevesinde ölen atalar için dua etmek, hayır-hasenatta bulunmak ve kurban sunmak geçmişten günümüze devam eden inanışlardandır (Küçük, 2015, 202; Aça, 1999, 24).

Diğer bir husus ise ruhun ölümden hemen sonra bedenden ve bu dünyadan ayrılmadığına dair inançtır. Bu inanca göre belirli dönemlerin geçmesinden sonra ancak ruh bedenden ayrılıp öbür âlemdeki hayatına başlamaktadır (Aça, 1999, 25-26). Eski Türklerde ölümle ilgili anlayış ve uygulamalarda ölünün öteki dünyaya geçişini kolaylaştırmak, orada mutlu olmasını sağlamak, geri dönüşünü, yakınlarına kötülük yapmasını engellemek gibi çeşitli nedenler esastır (Küçük, 2015, 202-203). Mesela Kırgız ve Kazaklarda ölümün birinci yılında mevtanın atının kurban edildiği aş toyu düzenlenmektedir. Ancak ölümün üçüncü, beşinci, yedinci, dokuzuncu, otuzuncu ve kırkıncı yıllarından sonra da aş toyu verilmektedir (Aça, 1999, 31).

Yoğ törenlerinde aş verme geleneği en eski devirlerden bu yana bütün Türk halklarında devam ettirilmiştir. Abdülkadir İnan, bu törenin tarihi süreç içinde gelişme kaydettiğini belirtmektedir. Bu gelişmeye göre aş verme geleneğinin en eski şekli bazı Altay halklarında olduğu gibi doğrudan ölünün kendisine yemek vermek şeklinde başlamıştır. Daha sonra Abdülkadir İnan kitabında ateş vasıtasıyla değil de ateş tanrısı¹¹ vasıtasıyla ölenin ruhuna yiyecek göndermek, kurban sunmak şeklini almıştır. En son olarak ölenin ruhunun da katıldığına inanılan ziyafetler vererek kurban kesmek şekline dönüşmüştür (İnan, 1986, 192-193).

Sonuç

Anadolu'nun farklı yörelerinde, hem Sünni hem de Alevi Türk topluluklarında ölen kimseler için sin kurbanı adıyla ölüm günü ve ölüm sonrası farklı dönemlerde kurban kesilmektedir. İslam dininde karşılığı olmayan bu kurbanın, mezhep farklılığına rağmen Anadolu'daki ortak uygulaması İslam öncesi inançlarla ilgili olduğunu göstermektedir. Bu kurban bir kişi öldüğünde, ölüm yıl dönümünde veya kurban bayramlarının arifesinde kesilmektedir. Bir yörede ise ev temeli atılırken sin kurbanı kesildiği bilgisi tek bir kaynak kişiden tespit edilmiştir.

Sin kelimesi başlangıçta suret, insan vücudu ve bundan hareketle daha sonra mezar anlamını almış, bazı lehçelerde mezar üzerindeki heykel için kullanılmış, Anadolu Türkçesinde de sin'den sin'e dönüşmüştür. İslam öncesi inanca göre bedende bulunan *sün-süne-sür* ruhu sin kavramı açısından dikkat çekmektedir. Ölülerin bedenlerinden ayrılan, çevrede dolaşan ruh, heykel, mezar taşı, resim, görünüm, gölge ruh anlamına gelen bu kavramlar köken ve anlam itibarıyla sin kelimesiyle ilişkili gözükmektedir. Sin kelimesinin ilk başta insan vücudunda bulunduğuna inanılan ruhlardan birisi için kullanılmış olması veya bu anlamda kullanılan bir kelimenin sin'e dönüşmüş olması muhtemeldir.

Türklerde ruh ve ölüm anlayışı, atalar kültü inancıyla sıkı bir ilişki içindedir. Türklerde ölmüş atalara saygı, tazim ve bağlılık ilkesi çerçevesinde ölen atalar için kurban sunmak geçmişten günümüze devam eden inanışlardır. Mezarlara dikilen heykellere veya insan sureti şeklinde yapılan mezar taşlarına sin, sin taşı ismi verilmektedir. Eski Türk inancına göre insanda birden çok ruh bulunmaktadır. Ölülerin ruhunun geçici sığınakları bu heykellerdir. Mezarların üstüne dikilen taş heykeller gölge ruh yani sün-süne-sür ile bağlantılıdır. Anma töreninde ruh bu heykele sinmektedir. Ruh anma töreninden sonra bu dünyayı terk ederek ruhlar diyarına gitmektedir.

Yoğ törenlerinde aş-kurban verme geleneği en eski devirlerden bu yana bütün Türk halklarında devam ettirilmiştir. Türklerde ölüm sonrası kesilen kurbanları; binit kurbanı, yoğ aşı kurbanı ve ölünün suretindeki heykele (sin taşı) sinerek anma törenlerine katıldığına inanılan ruha (sin, süne, sür) hediye edilen sin kurbanı olarak tasnif edebiliriz. Başlangıçta ölünün ruhuna yemek verme şeklinde başlayan inanç daha sonraları ölünün ruhunun mezar taşına sinerek katıldığına inanılan ziyafetler düzenlenmesi, kurban verilmesi şekline dönüşmüştür. Bu sebeple dikilen mezar taşı

11 Eski Türklerde ateş tanrısal kaynaklı ve kutsaldır. Ancak kadim Türk inançlarına göre ateş bir tanrı değildir. Tanrı'nın izni, bilgisi ve kudretiyle yaratılmış, insana öğretilmiş, ruh sahibi canlı bir varlıktır. Ateş tanrısı ifadesi hatalı olup doğrusunun ateş ruhu olması gerekir. Konuyla ilgili olarak Bk. Bahriye Güray Gülyüz, "İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında)", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/17, (Ocak 2019), 201-223.

veya heykele sin taşı ve verilen kurbanı da sin kurbanı ismi verilmiş olmalıdır. Ancak sin kurbanı kavramı mevcut bilgilere göre sadece Anadolu’da tespit edilebilmektedir. Türkçede sin kelimesi tarihi süreç içinde insan, suret, beden ve bundan hareketle mezar anlamlarında kullanılmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde mezar anlamında muhafaza edildiği için bu kurban uygulaması sin (mezar, kabir, ölü) kurbanı anlamı kazanmış olmalıdır. Nitekim Anadolu’nun farklı yörelerinde aynı tür kurban için ölü, kabir, mezar veya taş kurbanı ismi de verilmektedir. Türk göçleriyle bu kelime Anadolu’ya taşınmış ve ruh-beden-mezar bağlantısı içinde anlam değişikliğine uğrayarak muhafaza edilmiş olmalıdır. Günümüzde Türkistan Türklerinde ölümler için kurban kesme geleneği aynı şekilde mevcut olmasına rağmen sin veya sin kurbanı kavramına tesadüf edilememektedir.

İslam öncesi Türk inançlarının devamı olan pek çok uygulamada olduğu gibi ölüm sonrası anma törenleri de İslam dini içinde eritilerek farklı bir amaçla yeniden kültürel dokuya dâhil edilmiştir. Çünkü bu uygulama İslam dininin temel ilkeleriyle çatışmamaktadır. İslam dininde ölen kişi için belli şartlarda kurban kesilmesine izin vermesinden dolayı; İslam öncesi dönemde Türkler arasında zaten mevcut olan ölenin ruhuna kurban sunma geleneği, Anadolu’da sin (mezar) kurbanı veya başka isimler altında İslami motifler kazanarak devam etmektedir.

Kaynaklar/References

- Acar, Hakan. *Kültürel ve Sosyal Bağlamında Törenler “Burdur Örneği”*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Aça, Mehmet. “Kazak ve Kırgız Türklerinde Defin Sonrası Bazı Uygulamalar ve Aş Verme (Aş Toyu)”. *Milli Folklor* 43 (Güz 1999), 24-33.
- Akçam, Harun vd. “Geleneksel Halk İnanç ve Uygulamaları Açısından Denizli Kale-Davaz Örneği”. *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal* 4 (2015), 24-35. <https://doi.org/10.17740/eas.soc.2015-V4-02>
- Akgül, Hüseyin. *Manisa Folkloru*. Manisa: Manisa Turizm Derneği Yayını, 1987.
- Aktemur, Ali Murat. “Pasof Çevresindeki Mezarlıklar ve Mezar Taşları”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 64 (Winter III 2017), 237-268. <http://dx.doi.org/10.9761/JASSS7409>
- Anohin, Andrey Viktoroviç. “Teleütlerin Tasavvuruna Göre Ruh ve Özellikleri (The Soul and Its Characteristics According To Teleuts Belief)”. çev. Atilla Bağcı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi* 44 (Güz 2017), 19-34. <https://doi.org/10.24155/tdk.2017.30>
- Arıkoğlu, Ekrem. *Örnekli Hakaşça-Türkçe Sözlük*. Ankara: Akçağ Yayınevi, 2005.
- Ankoğlu, Ekrem - Kuular, Klara. *Tıva Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.
- Aydın, Erhan. “Tariat ve Xi’an (Karı Çor Tegin) Yazıtları Işığında sin ‘mezar’ Sözcüğü Üzerine”. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten* 61/2 (Ekim 2013), 161-166.
- Aydın, Erhan - Ariz, Erkin. “Xi’an Yazıtı Üzerinde Yeni Okuma ve Anlamlandırmalar”. *Bilig* 71 (Eylül 2014), 65-79.
- Ayhan, Cem. *Çandır Köyü Monografisi*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Balaban, Tuğrul. *Sandıklı Halk İnanışları ve Uygulamaları*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Bardakoğlu, Ali. “İslam’da Kurban”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/436-440. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

- Barthold, W. "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimi Meselesine Dair". çev. Abdülkadir İnan. *Bellefen XI/43* (Temmuz 1947), 515-539.
- Bayat, Fuzulî. *Kadim Türklerin Mitolojik Hikâyeleri*. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2017.
- Bıçak, Ayhan. "Türk Düşüncesi: İslam Öncesi Türk Evren Tasavvuru". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni*. ed. Ali Osman Kurt. 1/1109-1144. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Bıçak, Ayhan. "Türklerde Evren Tasavvuru ve Ölüm Anlayışı". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları Dergisi 6* (Ekim 2004), 149-172.
- Bisi, Halil İlker - Yetişkin, Mehmet. "Gelenek Görenek ve Yöresel Ağız". *Tınaztepe*. ed. Muzaffer Uyan. 140-204. Ankara: Tınaztepe Belediyesi Yayını, 2009.
- Caferoğlu, Ahmet. *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1968.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford University Press, 1972.
- Çetin, Özer. *Kurban ile İlgili İnanç ve Tutumlar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Davulcu, Mahmut. "Ormana Yöresi Geleneksel Konut Mimarisi ve Yapıcılık Geleneği". *Kalemîşi - Türk Sanatları Dergisi 3/5* (Bahar 2015), 47-96. <https://doi.org/10.7816/kalemisi-03-05-03>
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı, Din İşleri Yüksek Kurulu. "Ölü kurbanı diye bir kurban çeşidi var mıdır?". Erişim 26 Nisan 2022. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/681/olu-kurbani-diye-bir-kurban-cesidi-var-midir-?enc=QisAbR4bAkZg1HIImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Dikmen, Alaattin. *Bursa İnanç Coğrafyası (Bazı İlçeler Örneği)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Dilçin, Cem. *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1983.
- Doğaner, Ali. *Çukurova Bölgesi Konargöçerlerinde Halk Kültürü ve Halk Edebiyatı*. Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Doğmuş, Neslihan. *Türklerde Ölü Aşısı*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Durdu, Bircan Kalaycı. "Kütahya'da Ölümle İlgili Bazı Gelenek ve İnanışlar". *Kütahya Halk Kültürü Araştırmaları*. 210-256. Kütahya: Kütahya Valiliği Yayınları, 2010.
- Durmaz, Ramazan. *Antalya İli Örneğinde Karakoyunlu Yörük Ağzı: Ses Bilgisi, Şekil Bilgisi, Söz Varlığı ve Karakoyunlu Yörük Etnografyası*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Eren, Hasan. *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro Basım Evi, 1999.
- Erginer, Gürbüz. *Kurban*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997.
- Erol, Kübra İrki. *Balıkesir Merkez İlçe Manav Köyleri Halk Edebiyatı ve Folklor Derlemeleri*. Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Eröz, Mehmet. *Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, 1987.
- Eşmeli, İsmet. *Muğla-Yatağan ve Çevresi Halk İnanışları ve Uygulamaları Üzerine Bir Araştırma*. İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Eyuboğlu, İsmet Zeki. *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*. İstanbul: Sosyal Yayınlar, 1991.
- Gabain, A. Von. *Eski Türkçenin Grameri*. çev. Mehmet Akalın. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2003.

- Gurkin, S. V. K. Voprosu O Sematike Polovetskih Svyatiliş, İstoriko-Arheologičeskie Issledovaniya V. r. Azove İ Na Nijnem Donu V 1988 Godu (Tezisi Dokladov K Seminaru) r. Azov 1989. Erişim 10 Aralık 2016. http://annales.info/life/iaiaand89-htm#_Toc132380708
- Güç, Ahmet. "Kurban". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/433-435. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Gülensoy, Tuncer. *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2007.
- Gülyüz, Bahriye Güray. "İslam Öncesi Türk Kültüründe Ateş ve Ateşe Hükmedenler (Maddi Kültür İzleri Işığında)". *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 9/17, (Ocak 2019), 201-223. <https://doi.org/10.33207/trkede.517405>
- İbn Fazlan. *Seyahatname*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
- İnan, Abdülkadir. *Tarihte ve Bugün Şamanizm*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1986.
- Kafesoğlu, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1998.
- Kalafat, Yaşar. *İslâmiyet ve Türk Halk İnançları: Türk Kültürlü Halklarda Halk İnançları*. Ankara: Berikan Yayınevi, Genişletilmiş 2. Basım, 2009.
- Kalafat, Yaşar. "Akşehir Örnekleri ile Türk Kültürlü Halklarda Od/Ateş/Ocak İyesi". *I. Uluslararası Selçuklu'dan Günümüze Akşehir Kongresi ve Sanat Etkinlikleri 20-21 Kasım 2008*. ed. Yusuf Küçükdağ - Mustafa Çıpan. 121-139. Konya: Konya Valiliği Yayınları, 2010.
- Kaşgarlı Mahmud. *Divanu Lugati't-Türk*. çev. Ahmet B. Ercilasun - Ziyat Akkoyunlu. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2014.
- Kaya, Ferhat. "İslam'da 'sin kurbanı' yok". *İhlas Haber Ajansı*. (26 Kasım 2008). <https://www.ih.com.tr/haber-islamda-sin-kurbani-yok-44179/>
- Kenesbayoğlu, İ.K. vd. *Kazak Türkçesi Sözlüğü*. çev. Hasan Oraltay vd. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını, 1984.
- Kızlasov, L. P. "O Naznaçenii Drevneturkskih Kamennih İzvayaniy, İzobrajayaşih Ludey". *Sovetskaya Arheologiya* 2 (1964), 27-39.
- Kumartaşhoğlu, Satı. "Türk Kültüründe Ateş ve Ocak İyeleri". *Karadeniz Araştırmaları* 43 (Güz 2014), 175-190.
- Küçük, Mehmet Alparslan. "Ölüm Belirtileri". *Aile Yazıları*. ed. Saim Sakaoğlu vd. 8/201-208. Ankara: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Yayınları, 2015.
- Moumin, Moumin. *Batı Trakya Türk Folkloru Üzerine Bir Araştırma (Doğum-Evlenme-Ölüm adetleri)*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Nargöz, Bilal. *Kütahya İli Hüseyin Gazi Ocağına Bağlı Cem Ritüelleri*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Narin, İsmail. *Kur'an ve Sünnet Açısından Kurban İbadeti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.
- Naskali, Emine Gürsoy - Duranlı, Muvaffak. *Altayca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- Ölmez, Mehmet. *Türkmençe-Türkçe Sözlük*. hz. Talat Tekin vd. Ankara: Simurg Yayınları, 1995.
- Paasonen, H. *Çuvaş Sözlüğü*. çev. TDK çevirmenleri. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1950.
- Radloff, Wilhelm. *Türklük ve Şamanlık*. çev. A. Temir vd. İstanbul: Örgün Yayınevi, 2008.
- Roux, Jean-Paul. *Eskiçağ ve Ortaçağda Altay Türklerinde Ölüm*. çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 1999.

- Ruysbroeckli Willem. *Mengü Han'ın Sarayına Yolculuk 1253-1255*. çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Sırkaşeva, L.T. Ryumina-Kuçiğışeva, N.A. *Teleüt Ağzı Sözlüğü*. çev. Şükrü Haluk Akalın-Çaşteğitin Turgunbayev. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.
- Sönmez, Zekiye. "Bolvadinli Kadınların Millî ve Dinî Kültürün Aktarılmasındaki Rollerini". *Bolvadin Araştırmaları*. ed. Mustafa Güler - Cantürk Kayahan. 1/706-743. Konya: Eğitim Yayınevi, 2018.
- Şahin, Aslı Çandarlı. *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*. Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Şahin, Aslı Çandarlı. "Bozkırın Mührü: Taş Heykeller". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 63 (Eylül 2018), 419-436. <https://doi.org/10.14222/Turkiyat3895>
- Şahin, Fulya. *Kütahya-Allören Köyü Folklor Örnekleri*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Şahin, Halil İbrahim. "Balıkesir Çepnilerinde Defin ve Defin Sonrası Bazı İnanış ve Uygulamalar". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 39 (2006), 63-78.
- Tekin, Talat. "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Belleten* 66/184 (1983), 795-838.
- Toparlı, Recep vd. *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2. Basım, 2007.
- Tufantoz, Abdurrahim. "Orta Asya'dan Balkanlar'a Türklerde Pişi ve Helva Pişirme Geleneği". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi* 45 (2008), 69-81.
- Tuztaş, Ayşe Hilal. *Günümüzde Isparta'da Yaşayan Yörüklerin Siyasi ve Kültür Tarihleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2005.
- Ünlü, Suat. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012a.
- Ünlü, Suat. *Harezmlü Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2012b.
- Ünlü, Suat. *Çağatay Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi, 2013.
- Üşenmez, Emek. *Eski Anadolu Türkçesinde Arkaik (Eski) Ögeler*. İstanbul: Akademik Kitaplar, 2014.
- Üşenmez, Emek. *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Kütahya: Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.
- Vasiliev, Yurii. *Türkçe-Sahaca (Yakutca) Sözlük*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1995.
- Yılmaz, Dilek. *Çavdarhisar Ölü Gömme Adetleri*. Denizli: Pamukkale Üniversitesi, Arkeoloji Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Yudahin, K.K. *Kırğız Sözlüğü*. çev. Abdullah Taymas. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Yunusoğlu, Mağfirat Kemal. *Uygurca-Çince İdikut Sözlüğü*. İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2012.